

**Пречки пред развитието на текстилната протоиндустрия
в българските земи през XVIII и XIX век**

**Barriers to the Textile Proto-industry Development in Bulgarian
lands in the Eighteenth and Nineteenth Centuries**

**Гергана ГЕОРГИЕВА, Николай ТОДОРОВ
Gergana GEORGIEVA, Nikolay TODOROV**

DOI: 10.61836/SXVQ4658

Received: 1.08.2024
Available online: 21.11.2024

***Abstract:** Textile production in the Bulgarian lands was one of the main branches of the Ottoman economy at the time of its inclusion in world trade. According to some researchers, after the 18th century, the Ottoman territories played the role of a periphery that provided the raw materials for the rapid industrial development of European countries. In addition, some parts of the Ottoman Empire were incorporated into the world economic system. Although the historiography focuses mainly on woolen production, silk production has its significant place in the development of the economy and market. The thesis of this research is that the textile production in the Bulgarian lands in the 18th and 19th centuries can be considered as a proto-industry that meets a number of criteria in Mendels' definition. According to F. Mendels, proto-industrialization is the first, preparatory phase of industrialization. It represents a rapid growth of traditionally organized, but market-oriented industries. This economic development was accompanied by population growth and led to the most important changes, necessary for the emergence of industry: regional specialization and commercialization of agriculture, accumulation of capitals, development of entrepreneurship, capture of distant markets, creation of manpower for industry.*

Key words: proto-industry, textile manufacture, silk manufacture, Bulgarian lands, 18th – 19th centuries

JEL: B00, N33, N53, N63, N73, N93

Текстилното производство в българските земи е един от основните отрасли на османската икономика във времето на нейното включване в световната търговия. В периода до XVIII в. контактите между икономиката-империя и западноевропейските страни не са прекъсвани, но и не оказват реално влияние върху

икономическия статус на двете части на континента (Yaneva, 2011, p. 35). Според част от изследователите след XVIII в. османските територии играят ролята на периферия, която осигурява суровините за бурното индустриално развитие на европейските страни и в този период става инкорпорирането на части от Османската империя в световната икономическа система (Yaneva, 2011, p. 35).

В българската историография, с малки изключения, акцентът в изследванията се поставя основно върху вълнената протоиндустрия (Roussev, 1996; Ivanov, 2021). Производството и търговията на коприна се засяга във всички регионални изследвания, посветени на региони, в които то присъства, но единствено в анализа на Св. Янева е изследвано през теоретичната рамка на теорията за протоиндустрията. Последната от своя страна се появява в дисертацията на Франклин Менделс през 1969 г. и понятието „протоиндустриализация“ предизвиква голям интерес сред стопанските историци. Тук няма да се спираме на теоретичните детайли на тезата на Менделс, но ще се опитаме да дадем кратка дефиниция, която да ни позволи да анализираме етапите, до които достига копринената протоиндустрия, както и какви са бариерите (ако има такива), които не позволяват да се реализира втората фаза на теорията – индустриализацията.

Според Менделс протоиндустриализацията е първата, подготвителна фаза на индустриализацията. Тя представлява бърз ръст на традиционно организирани, но пазарно ориентирани, предимно селски, домашни индустрии, който се съпровожда от прираст на населението и води до най-важните промени, необходими за появата на фабричната индустрия – специализиране на регионите и комерсиализация на земеделието, натрупване на капитали, развитие на предприемачество, завземане на далечни пазари, създаване на работна ръка за индустрията (Yaneva, 2000, 100).

В българските земи, вече като част от османската провинция Румелия, отглеждането на копринени буби е засвидетелствано в османските документи още от XVI в., но вероятно това е традиция, съществуваща още в средновековна България¹. В подробен (муфасал) регистър на Търново от 1516–1517 г. е регистриран десятък от копринени буби (Kalitsin, Mutafova, 2012, p. 125, 195, 196, 206). Друго ранно споменаване на отглеждането на копринени буби от района на Търновско произлиза от махалата Джуркова, която е част от селото Арбанаси и датира от средата на XVI век (1544–1553). В документа фигурират данъците на местното население върху произвежданите пшеница, ечемик, овес, грозде, леща и грах, кошери, лен, плодове, овце, орехи и **пашкули** (Kalitsin, Mutafova, 2012, p. 255–256).

Османската документация, както и пътеписната литература показват, че Търновско и Габровско, както и селищата, спадащи към тях като Трявна, Дряново,

¹ По-подробни изследвания за периода VII–XV век са направени за Византия и Балканите като цяло (Laiou, 2002, pp. 143–164).

Лясковец, Горна Оряховица и др., се оформят като район участващ активно в отглеждането на копринени буби (Paysonel, 1975, p. 309; Olivier, 1975, p. 493).

Друг такъв регион е този на Казанлък и Стара Загора. През XVIII в. Шарл дьо Пейсонел отбелязва, че „Българската коприна е много доброкачествена. Тя почти винаги е съвсем бяла, приближава брусенската. Най-висококачествената излиза от Загора, Чирпан и Казанлък (Paysonel, 1975, p. 309).

Врачанско също се оформя като район с добре развито копринарство. То има дълга и интересна история като през XVIII век вече е много добре развито. Ето какво разказва Йордан Попгеоргиев: „Първите копринари във Враца той са били турците. Особен тласък за развитие на копринарството дал нещо преди 60 години (около 1840 година) Врачанския мюдюрин Шериф’аа. Той докарал от Одрин работници, които му разсадили черници и ги поливали с вода” (Petkov, Tsenov, 2012, p. 18). По примера на Шериф’аа и другите по-заможни турци си направили подобни градини със 100, 200, а и с по 500 дървета. Тия градини били заградени с плетове и пазени от постоянни пазачи. Тогава в града имало вече 50 долапа за точене на коприна. В същия период търговците Хаджитошеви създават специална организация за производство на коприна в Берковска, Белоградчишка, Оряховска и Врачанска каза. Поръчват направа на долапи, обучават майстори долапчии и в усиления сезон на производствена работа ги разпределят и изпращат по селата за точене на свилата (естествената коприна) (Petkov, Tsenov, 2012, p. 18). Така описаното производство съответства точно на определението на Ф. Менделс за протоиндустриите.

Интересно е да се отбележи, че производството на коприна има такъв протоиндустриален характер още от XVIII в. Има създадена мрежа от производители – главно съсредоточени в селския хинтерланд на градовете Габрово, Търново, Враца, които са организирани от местни предприемачи като х. Христо Рачков от Габрово и х. Тошо от Враца и синът му Димитраки Хаджитошев. Същевременно още от XVIII век това е пазарно ориентирано производство предназначено за далечни пазари – Влашко и Русия. Вероятно липсата на държавен монопол върху този тип производство способства до известна степен за неговия стопански бум, макар и да се оформят някои локални монополи, както ще видим по-нататък.

Ще илюстрираме този процес с дейността на тревненските търговци на коприна от влиятелната фамилия Даскалови. Тук можем да видим не само машабите на създадената организация, но и нейната пазарна ориентираност. Според Богомил Даскалов от 1770 г. датира началото на износа на коприна за чужбина, и по точно за Русия. Свидетелство за това са запазените „писмени бележки“, които той използва и цитира – най-вероятно записи в търговски тефтери на представители на фамилията Даскалови, а също така и спомените на баща му Христо Даскалов. Относно търговията с Русия Хр. Даскалов си спомня: „Кънчо Цанювчин, Тапанаря ми казваше, че баща му сам е ходил няколко пъти в Росията, но най-много

е търгувал с Русия чича му Малкия Генко. От Малкия Генка, брат на дяда ми х. Христо имаше останало много тефтери, писма и пусули...“. Свидетелство за връзките на Генко Даскалов с Русия са запазените в семейството предмети „с вензел Г.Д. и дата 1771 г.“, които той донесъл от Русия (Daskalov, 1931, p. 5).

Генко Даскалов следва утвърдения модел (така действа и х. Христо Рачков от Габрово) – в момента, в който развива търговията си и забогатява, той си наема агенти, които да обикалят, да събират коприната за него и да пътуват до Русия. Самият той ръководи процеса от Трявна. За мащабите на търговията с коприна пише П. Р. Славейков: „Наумяваме си и туй още, що сме чували от стари хора, че в Трявна коприна излязвало до 1 200 – 1 200 оки, а сега едва ли 500 или 600 оки“. Богомил Даскалов сам се опитва да прави изчисления за мащаба на производството въз основа на запазените данни от търговските тефтери: „Все пак можем да имаме представа за производството на коприна като вземем за пример 1784 г., когато само за Москва е изнесено 1 352 оки като не изпускаме из предвид нуждите на местния казаслък, който е употребил не по-малко от 200 оки, нуждите за домашна изработка още 200-300 оки и изнесената за Узунджово, Одрин, Цариград партиди коприна от други търговци; ще се достигне числото 2 000 оки“ (Daskalov, 1931, p. 5).

Изключително мащабно е протоиндустриалното производство на коприна организирано от х. Христо Рачков. То обхваща централно-българските селища Габрово, Търново, Казанлък, Свищов, Ловеч, Стара Загора, Хасково и много други, та чак до Одрин. Дори да става дума за изкупуване на коприна, а не за разпръснатата манифактура, данните показват географския ареал, в който този тип производство е разпространено. В наблюденията, направени от Св. Янева върху търговския му тефтер се забелязват няколко особено важни момента, които илюстрират не само мащабите на това производство, но и бариерите пред него, на които ще се спрем по-подробно.

На първо място прави впечатление, че най-силните години от дейността на х. Христо Рачков с коприна са 1796–1802 г. (Yaneva, 2003, p. 32). Коприната е изнасяна през Русе и Свищов за Букурещ, а от там една част се пласира в Москва, една част – към Брашов (Yaneva, 2003, p. 33). Разглежданият тефтер на х. Христо Рачков еднозначно очертава характерната за протоиндустриалните производства реализация на стоката на далечни пазари. Същевременно той се явява и организатор на това производство. Макар и спорадично в тефтера са записвани закупуване на коприна от „баба Добрювица“ – 4 оки 130 драма коприна, от „баба Марковица“ – 3,5 оки за 70 гр. и др. Това са непосредствените производители на коприната, които вероятно той е включил в своите изкупни мрежи. Същевременно той предоставя и инструментариума, нужен за това производство. В един запис се посочва, че е предоставил на поп Радол от Килифарево 4 тави (копринарски), като през 1796 и 1802 г., Рачков купува от него неголеми количества коприна. Данните

позволяват да се допусне, че х. Христо организира и предоставя нужните инструменти на производителите (Yaneva, 2003, pp. 42–43).

Освен това той се занимава и с инсталиране на долапи за обработка на коприна (Yaneva, 2003, pp. 42–43). Последното е особено важно и във връзка с твърдението на П. Цончев, че той успява да сложи в Казанлъшко 20 долапа „да му работят“, а в Търново – 40 „преди да избяга“². Причината за поставянето на съоръженията в двата града, а не в Габрово според П. Цончев са кърджалийските нападения (Tsonchev, pp. 601–602). Ще се спрем по-подробно на този момент, защото той показва една съществена бариера пред това производство – отбелязаните вече локални монополи.

От писмото на х. Христо Рачков до х. Теодосия Йовчев в Букурещ от 1800 г. обаче става ясно, че тези долапи не са собственост на габровския предприемач, а на местния казанлъшки първенец Мустафа ага. „Тука в Казанлак – пише Хр. Рачков – сига курдисах на агата салтъ 20 долапи дибела коприна и му курдисахъ 40 долапи тънка... От габровските колиби от тревненските се в Казанлак идат пашкулите, зема ги се агата по грош оката. И ни дади на идин българин да кордиса идин долап, ами се я агата зема. Ала ази сам пазарил сас агата готова да я зема, хем от другите подолу“ (Yaneva, 2003, pp. 45–46). Както се вижда от текста на писмото, не толкова несигурността създадена от „кърджалийското време“, колкото интересите на местните първенци, както и възможността им като хора с власт да създават местна регламентация за този тип производство, могат да се определят като препятствие за свободното му развитие. Агата е наложил монопол върху изкупната цена на суровината, както и в нейната обработка. В подкрепа на подобно твърдение е и наличието на запис във въпросния тефтер за закупена коприна през 1802 г. от Исмаил ага Тръстениклиоглу на стойност от 13 500 гроша, което според Св. Янева отговаря на 600 оки (Yaneva, 2003, p. 43). Последната сделка е сключена в разгара на размириците, но ясно личи че те не оказват влияние върху доходоносния бизнес. Самият факт, че аяните участват в този тип търговия е показателен за неговите размери и най-вече, че се касае за твърде доходоносна търговия.

Макар и да е твърде податлива на конюнктурата този тип търговия запазва своя интензитет и през 60-те години.

От средата на XIX век и особено след Кримската война (1853–1856) към Търново се насочват австрийски и френски търговци на коприна и бубено семе. Те закупуват бубеното семе по 180 франка оката, което продават във Франция за 350 франка. През 1859 г. те изнесли от района около 2 000 оки бубено семе и около 100 000 оки пашкули (Damyanov, 1968, p. 37).

През 60-те години на XIX век фокусът на производството се измества към

² В най-размирните години Христо Рачков напуска Габрово и се мести в Казанлък, от където продължава да управлява търговията си посредством свои агенти по места.

добиване и продаване на бубено семе. Поради болестта пембрина по копринените буби във Франция и Италия са увредени и тамошни търговци пристигат в българските земи да изкупуват материал за производство на копринени буби, т.нар. бубено семе (Petkov, Tsenov, 2012, pp. 21–22). За съжаление този възход е временен – само за две-три години, докато производството на копринени буби в Италия и Франция се стабилизира отново.

Въпреки това обаче, производството запазва своето място и се забелязва плавен преход към фабрично производство. Традиционно в българската историография се отрича възможността протоиндустриалното производство да е преминало в индустрия. Когато прави оценка на развитието на фабричното производство в българските земи, Ив. Русев заявява следното: „Въпреки произволното боравене с понятието „фабрика“ в нашата литература, само две от предприятията, появили се в българските земи преди 1878 г. могат да бъдат определени като такива: текстилната фабрика в Сливен, създадена от Добри Желязков през 1834 г., впоследствие одържавена, и текстилната фабрика на М. и Д. Гюмюшгердан в с. Дермендере (Пловдивско), открита през 1847–1848 г. Други десетина – петнадесет **протофабрики (манифактури)** със сигурност допълват картината на модерното производство у нас през епохата, тъй като са сравнително добре документирани (всяка в поне два източника на информация). Сред тях са: **манифактурата за коприна, създадена от французина Бонал в Стара Загора през 1858 г.**; работилницата за гайтани на Ив. К. Калпазанов, открита в Габрово през 1860 г.; **предприятието на Д. Викенти и Ст. Карагъзов в Търново и Габрово за производство на коприна, спирт и брашно (1861 г.);** държавната печатница в Русе (1865 г.) и др.“ (Roussev, 2017, pp. 48–49). Както става ясно, две от петнадесетте *протофабрики*, които посочва той, са свързани с производството на коприна, а три са част от текстилната протоиндустрия в българските земи.

Важно място заема **предприятието на Д. Викенти и Ст. Карагъзов в Търново и Габрово за производство на коприна**. През 1861 г. се поставя началото на фабричното точене на коприна в ново предприятие в Търново. Подобно на другата фабрика за коприна – основана от френската фирма „Братя Бонал“ в Стара Загора, и тази в Търново започва с чуждо участие и капитали. Отварянето на търновската фабрика става по инициатива на италианската фирма „Doina“ от гр. Бергамо, а Стефан Карагъзов е съдружник в предприятието (Koleva, Koleva, 2014, p. 208). През 1869 г. представителят на фирмата, италианецът Викенти решава да напусне България и продава своя дял на Стефан Карагъзов, **който става едноличен собственик**. Затова фабриката в Търново става известна сред населението като „Карагъзовата фабрика“. Ф. Каниц обаче отбелязва при посещението си в Търново, че Ст. Карагъзов е собственик на фабриката, но тя е „наета и ръководена от предприемчиви италианци и швейцарци“. Бизнесът се развива много добре и още на следващата година – 1862 г. е открит клон на фабриката в Габрово.

Ръководството е поето от тамошния търговец и предприемач – Христо Селвели (Koleva, Koleva, 2014, p. 209).

Особено интересно е описанието направено от Ф. Каниц: „кратките свободни часове ... посветих на посещението на „фабриката“ в близкия Маринопол. Там, сред безбройни малки ракиджийници, намерих в основаното от господин Карагъзозгу великолепно предприятие копринена предачница, мелница и спиртна рафинерия, задвижвани с пара и водна сила, отклонена от Янтра. Въпреки доста целесъобразното устройство на последните два фабрични отграсла, те все пак, по различни причини, много трудно можеха да отстоят на конкуренцията на вносните стоки. За това пък копринената предачница вървеше много по-добре; заварих я в пълен ход; но все пак тя беше наета и ръководена от предприемчиви италианци и швейцарци. Обясненията, получени тук и през по-нататъшните пътувания показаха, колко важен е доходът от копринарството за българското население; в том III ще приведа някои красноречиви данни за този отрасъл. Докато разглеждахме дори за европейски мащаб значителната фабрика на Карагъзозгу и отново се учудихме на постиженията на обикновените български майстори, издигнали постройките и създали няколко смислени уреди“ (Kanit, 1995, pp. 212–213).

Предприятието започва работа с персонал от 50 човека, които по-късно нарастват на 65 души. Надниците варират от 4 до 10 гроша, в зависимост от извършваната работа. Момичетата на машините получават високата за времето си надница от 10 гроша, а общите работнички – по 4 гроша. Заплащането, което Стефан Карагъзов осигурява на своите работници е доста високо спрямо стандартите по онова време. В разгара на сезона предприемачът Стефан Карагъзов наема по още 200-300 до 450 души, предимно момичета от близките села, от които 150 чистят пашкули и 300 точат коприна (Koleva, Koleva, 2014, p. 210).

Търновската коприна, която била изнасяна в чужбина, се предлагала в няколко асортимента – сурова коприна, жълта коприна, наречена свила, и избелена коприна, наречена налива. Производството е на високо европейско ниво. Това позволява продукцията да се изнася в редица западни държави като Италия и Франция. Има сведения, че през 1871 г. във фабриката са обработени 20 тона пашкули и от тях са получени 700 кг коприна (Koleva, Koleva, 2014, p. 210). Ст. Карагъзов инвестира сериозни капитали в това начинание. Внася италиански машини за точене на коприната и парна машина от Виена (Koleva, Koleva, 2014, p. 209).

Спряхме се по-подробно върху фабриката на Ст. Карагъзов поради това, че тук се наблюдават няколко много важни момента, които ни дават основание да допуснем, че традиционното, както видяхме, производство на коприна в Търновско има потенциала и вероятно прераства в индустриално производство. Кои са аргументите, които ни позволяват да направим подобно допускане?

На първо място това е организацията на фабриката. Макар и създадена с чужди капитали в един момент тя преминава в еднолична собственост на Ст. Карагъзов. Последното не е от особена важност за характера на производството, но все пак показва стремежа на Карагъзов да бъде собственик на рентабилно предприятие, което е способно да оцелее в конкуренцията на чуждото такова. Важен елемент е, че това производство не е обвързано с държавни доставки. Последните осигуряват сигурен пазар на готовата продукция, докато производството на коприна, организирано от предприемача Ст. Карагъзов трябва да намери своята пазарна ниша. Това явно става. Фактът, че Каниц заварва фабриката наета от предприемчиви италианци и швейцарци също показва, че нейното производство е рентабилно и конкурентно на европейските пазари, към което е проявен чуждестранен инвеститорски интерес. В противен случай на дали те биха вложили капитали в нея.

Особено показателен за това, че се касае за индустрия е броят на работниците във фабриката. Предприятието започва работа с персонал от 50 човека, който по-късно нараства на 65 души. В разгара на сезона обаче те достигат до внушителната бройка от 450 души. За сравнение фабриката на Гюмюшгердан в Дермендере, през 50-те години функционира с 57 души (Todorov, 1972, p. 289). Според Ами Буе във фабриката на Добри Желязков в Сливен работят „80 души български работници и двама немци от Моравия, без да смятаме тия в отделните работилници за работене на шаяка“ (Kozarov, 1934, p. 32). Феликс Каниц посочва, че през 1872 г. „във всички фабрични заведения работеха 330 души“ (Kozarov, 1934, p. 53). Както се видя мащабите на производството позволяват да се открие филиал на фабриката.

Във фабриката се инвестират капитали за нейната модернизация, което е твърде важно за фабричното производство.

На този етап запазените документи около дейността на фабриката на Ст. Карагъзов позволяват да се допусне, че в конкретния случай вероятно наблюдаваме прерастването на протоиндустрията в индустрия. Тук от особена важност са мащабите на това протоиндустриално производство, както и неговата организация. Както видяхме географията на копринената протоиндустрия показват твърде впечатляващи мащаби – Южна България, Средна Стара планина, Централна Северна България. Макар и да се влияе от конюнктурата – болести по бубите, търсене на стоката, състояние на европейското производство и суровина и др., нейното производство е постоянна величина с известни колебания. Това протоиндустриално производство води до специализация на определени райони, което е една от характеристиките на протоиндустриализацията.

Все пак обаче, пред мащабното индустриализиране на коприненото производство отрицателно влияние оказват някои фактори.

Природни фактори, възпрепятстващи производството. Това са най-вече болестите, които често нападат черниците и копринените буби. Въпреки спе-

циалните условия, които производителите се стремят да създават за копринените буби, те са изключително податливи на външните условия и понякога не успяват да оцелеят дори и при максимално положените усилия. Най-тежка е болестта пембина, която засяга копринените буби и предизвиква спиране на производството в редица европейски държави през 60-те години на XIX век. Със закъснение от няколко години тя достига и българските земи, като постепенно се премества от южните към северните български земи и през различни периоди засяга различни райони. Евентуални болести по самите черничевы листа също биха могли да попречат на развитието на бубите (Petkov, Tsenov, 2012, pp. 21–22).

Политически събития и турбуленции, които водят и до влошени отношения с търговските партньори. Показателна в това отношение е кореспонденцията на фамилията Хаджитошеви. Така например по време на Руско-турската война от 1806–1812 г. те изпитват трудности не само с транспортирането на стоката, но и с преминаването на р. Дунав. Същевременно обаче във вътрешността на провинцията търговията си тече. На 12 юни 1811 г. Димитраки Хаджитошев пише на баща си: „И от Влашко да знаеш, че още немам никакъв хабер. И съм пратил човек максус, та го чекам него да дойде...А тизе пиши на Габрово, на кир Маноила, да прати пари за свилата“ (Hadzhitoshevi, 1984, p. 116). Същевременно, ефектът на войната се е отразил върху цената. През 1812 г. Филип Ценович от Крайова възкликва: „Кога е било 50 гроша ока свила като лани, та ни развалиха [?] от толкозе зарал [зарар]. И каквото ми писуваш за свилата по 40, по тая цене не можем да е земемо“ (Hadzhitoshevi, 1984, p. 133). Само за сравнение през 1800 г. те купуват коприна по 14–15 гроша оката (Хаджитошеви, 40), а през 1808 г. – Божан Иванович от Свищов е готов да купи коприна от х. Тошо по 22–23 гроша оката (Hadzhitoshevi, 1984, pp. 88–89).

Зависимостта от чуждите пазари – Италия и Франция – търговията се развива, когато те имат болести и проблеми по черниците и бубеното семе и действа като техен вторичен, компенсаторен източник на суровина, и секва веднага, когато те се възстановяват. Проблемът е, че не са изградени трайни структури на производство и търговия, сътруднически отношения за изкупуване и пласиране на суровината, а се разчита на външните структури – копринената индустрия на Франция и Италия, в която ние сме подчинени доставчици. Пасивната роля на доставчици води до бърза смяна на условията и изтегляне на чуждите интереси в рамките на 2–3 години. Така местното производство е силно повлияно от обстановката на външните пазари. Не е изграден затворен цикъл на производство: от посяването на черници – отглеждането на пашкули (и бубено семе) през – прекупвачи – търговци – индустриалци, които да произвеждат копринени платове в нашите земи, а не да предлагат евтина суровина на европейските фабрики. Затова има височини и спадове в това производство.

Свидетели твърдят, че хората бързо се отказват, изкореняват черниците си (макар и бързо след това производството да се възражда и да не спира, макар и с по-ниски темпове).

Особено важна пречка пред копринената протоиндустрия е намесата на местните османски първенци. Документи за подобни действия има както от Търновско³, така и от Врачанско⁴ от началото на 30-те години на XIX век. Към подобни действия прибягват различни лица. Във Врачанско в незаконни действия са обвинени местни административни служители, докато в Търновско им „сдружение“ или група за натиск, която включва търновският митрополит (вер. Иларион Критски според Г. Плетньов), чорбаджи Янко от Търново, хаджи Йордан от Елена, хаджи Илия от Лясковец и секретаря на кадийския съд Абди ефенди, т.е. висши духовници, османски държавни служители и местни първенци (Pletnyov, 2000, pp. 140–141). В историята на Лясковец е известен случаят, когато търновският владика Иларион Критски забранява на жените в градчето да носят копринени дрехи или ризи, нашити с копринени конци, за да може цялата продукция да се изнася за продаван (Draganova, 1994, p. 86).

Извън съобщенията за тези злоупотреби обаче става ясно, че изкупуването на коприната на ниска цена от населението е урегулирано от държавата. При това войводата – управителят на Търновска каза, има монополно право върху това: „Коприната, произвеждана от раята в Търново, според досегашния обичай била закупувана от войводите на по-ниска цена и когато се е търсила, продавала се е в странство, като получените в повече суми оставали в полза на войводите“ (Dorev, 1940, pp. 152–153).

³ Документ, изпратен от името на султана до търновския войвода на 15 юли 1833 г. относно оплакванията против търновския митрополит и „неговите хора“. Предаваме превода буквално: „Получихме донесението Ви, с което ни съобщавате, че калугеринът, митрополит на Търновската околия с цел за лични облаги и в съгласие с жителя от същата околия Янко, с хаджи Йордан, първенец от с. Елена, и хаджи Илия, първенец от Лясковец, към които се присъединил и Абди ефенди, главен секретар на съдилището в казаната околия, постъпвали несправедливо към честните раи, като закупували насила произведената от тях коприна по четиридесет гроша оката и пакостили на управлението, поради което искате тяхното заточаване и пропъждане.

За случая би трябвало да последва съобщение и оплакване от страна на раята, а до сега подобно нещо не е имало, Освен това тяхното заточаване и наказание би всяло смут всред раята. Чуваме, че повечето работа сте оставили на сина Ви бея ...

Все пак се написа едно напомняне до патриаршията, споменатият владика да се носи добре с Вас ...“ (Dorev, 1940, pp. 184–185).

⁴ Документ, изпратен от името на султана до видинския мухафъз на 8 март 1831 г. относно злоупотребите, извършвани от неговите чиновници. В документа пише: „Раята от Врачанската околия подаде заявление направо до Падишаха и се оплакала от следното ...“. В текста се изброяват в детайли редицата злоупотреби, извършени във Врачанска каза. Наред със завишаване сумите на данъците върху пшеницата, овцете, лозята и др., се споменава, че съответните чиновници „купували произвежданата от населението коприна по 18 гроша оката и после я продавали по 70 гроша оката“ (Dorev, 1940, p. 145).

Изследването на копринената протоиндустрия в османски контекст извежда на преден план някои съществени отлики от силно разпространената протоиндустриализация във вълненото производство. Последното е силно обвързано с държавните доставки (т. нар. „мирийска аба“) и регулация по снабдяването с униформи на новата армия на султан Махмуд II (1808–1839). Това до голяма степен ограничава пласирането на този тип продукция на свободния пазар и затруднява извършването на прехода от протоиндустрия към индустрия. Невъзможността за индустриално развитие влияе върху организацията на този тип производство, до голяма степен обезсмисля инвестициите в неговото модернизиране, което от своя страна се превръща в бариера за осъществяването на този преход. За разлика от вълнената, копринената протоиндустрия се радва на по-либерализиран режим и ограничена държавна намеса. Това позволява затварянето на веригата производители – снабдители – местни предприемачи – чужди търговци – чужди пазари и съответно, осъществяването на прехода към индустрия.

REFERENCES:

- Damyantov, S., 1968. *France and the Bulgarian National Revolution*. Sofia: BAS. [Дамянов, С. 1968. Франция и българската национална революция. София: БАН].
- Daskalov, B. 1931. Silk production. *Tryavna in the past*, no. 7. [Даскалов, Б. 1931. Копринарство. *Трявна в миналото*, бр. 7].
- Draganova, T., 1994. Social, economic and political development of Lyaskovets in the second half of the 19th century. In: *Lyaskovets in the past*. Sofia: PIK. [Драганова, Т., 1994. Обществено, стопанско и политическо развитие на Лясковец през втората половина на XIX век. В: *Лясковец в миналото*. София: ПИК].
- Dorev, P. (ed.), 1940. *Documents on Bulgarian history*. Vol. 3. Sofia: BAS. [Дорев, П. 1940. *Документи за българската история*. Съст. Панчо Дорев. Том 3. София: БАН].
- Family archive of Hadzhitoshevs*. 1984. Vol. 1. Sofia: BAS. [*Семеен архив на Хаджитошеви*. 1984. Том 1. София: БАН].
- Ivanov, M., 2021. *Against the Current: The Bulgarian Textile Industry, 1800–1912*. Sofia: Ciela. [Иванов, М. 2021. *Срещу течението: Българската текстилна промишленост, 1800-1912*. София: Сиела].
- Kanitz, F., *Danube Bulgaria and the Balkans*. Vol. 1. Sofia: Borina, 1995. [Каниц, Ф. *Дунавска България и Балканът*. Том 1. София: Борина, 1995].
- Kalitsin, M., K. Mutafova, 2012. *Selected Ottoman documents for Tarnovo and Tarnovska каза*. Veliko Tarnovo: “St. St. Cyril and Methodius”. [Калицин, М., К. Мутаfoва, 2012. *Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“].

- Koleva, E., I. Koleva, 2014. Silk weaving and gaytandzhilak – two crafts from Tarnovo and Gabrovo, which are growing into modern and significant industries. In: *Folk Crafts: Past, Present and Future*. Vol. 9. Gabrovo: Faber, pp. 200–234. [Колева, Е. И. Колева, 2014. Копринарство и гайтанджийство – два занаята от Търново и от Габрово, които прерастват в модерни и значими индустрии. В: *Народни занаяти: Минало, настояще и бъдеще*. Том 9. Габрово: Фабер, с. 200–234].
- Kozarov, G., 1934. *Dobri Zhelyazkov the Manufacturer – founder of the Bulgarian textile industry*. Sofia: n.p. [Козаров, Г. 1934. *Добри Желязков Фабрикаджията – родоначалник на българската текстилна индустрия*. София].
- Laiou, A. E. (ed.), 2002. *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century*. Vol. 1. Washington DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, pp. 143–164.
- Olivier, G. A., 1975. Travels in the Ottoman Empire, Egypt and Persia. In: *Foreign Travelogues of the Balkans (French Travelogues of the Balkans)*. Vol. 1. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 458–502. [Оливиер, Г. А., 1975. Пътуване в Османската империя, Египет и Персия. В: *Чужди пътеписи за Балканите (Френски пътеписи за Балканите)*. Т. 1. София: Наука и изкуство, с. 458–502].
- Paysonel, S., 1975. Traite sur le commerce de la Mer Noire. In: *Foreign Travelogues of the Balkans (French Travelogues of the Balkans)*. Vol. 1. Sofia: Nauka i izkustvo, pp. 303–315. [Пейсонел, Ш., 1975. Traite sur le commerce de la Mer Noire. В: *Чужди пътеписи за Балканите (Френски пътеписи за Балканите)*. Т. 1. София: Наука и изкуство, с. 303–315].
- Petkov, M., P. Tsenov, Z. Petkov, 2012. Silwormbreeding in the region of Vratsa – traditions and modern biotechnologies. Vratsa: n.p. [Петков, М., П. Ценов, З. Петков. 2012. *Бубарството във Врачанския край традиции и съвременни биотехнологии*. Враца: n.p.].
- Pletnyov, G., 2000. Economic and social development of the city in the second and third quarter of the 19th century. In: *History of Veliko Tarnovo*. Vol. 2. Sofia: Abagar, pp. 138–184. [Плетньов, Г. 2000. Стопанско и обществено развитие на града през втората и третата четвърт на XIX век. В: *История на Велико Търново*. Том 2. София: Абагар, с. 138–184].
- Roussev, I., 2017. Diversity in the spread of the modern economic culture of the Bulgarians during the Revival period (18th – 19th centuries). *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 2, pp. 35–54. [Русев, И. 2017. Разнообразие в разпространението на модерната стопанска култура на българите през Възраждането (XVIII–XIX в.). *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 2, с. 35–54].

- Roussev, I., 1996. *Trade companies and manufactures in the region of Sliven and Kotel during the Revival period*. Veliko Tarnovo: Faber. [Русев, И. 1996. *Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането*. Велико Търново: Фабер].
- Todorov, N., 1972. *The Balkan city of the 15th–19th centuries. Socio-economic and demographic development*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Тодоров, Н. 1972. *Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*. София: Наука и изкуство].
- Tsonchev, P., 2021. *About the economic past of Gabrovo*. Sofia: Guta-N. [Цончев, П. 2021. *Из стопанското минало на Габрово*. София: Гута-Н].
- Yaneva, S., 2003. Business practices during the Renaissance – the commercial archive of h. Hristo Rachkov, attempt for microanalysis. *Historical Review*, Vol. 3–4, pp. 30–67. [Янева, С. 2003. Стопански практики през Възраждането – търговският архив на х. Хаджи Христо Рачков, опит за микроанализ. *Исторически преглед*, кн. 3–4, с. 30–67].

Correspondence address:

Gergana Georgieva – Associate Professor, PhD
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo
2, Teodosiy Tarnovski Str., 5000 Veliko Tarnovo
E-mail: g.georgieva@ts.uni-vt.bg
SCOPUS Researcher ID: 57644155000
Web of Science Researcher ID AAN-5291-2020
<https://publons.com/researcher/3372417/gergana-georgieva/>

Correspondence address:

Nikolay Todorov – Associate Professor, PhD
“Angel Kanchev” University of Ruse
8 Studentska Str., 7017 Ruse
E-mail: todorovnikolay@abv.bg
SCOPUS Researcher ID: 57416480900
Web of Science Researcher ID: AAF-7073-2021
<https://orcid.org/0000-0002-1306-1289>